I ROSLAGEN

Kulturhistoriska miljöer i Österåker

Gabriele Prenzlau-Enander – Stockholms Läns Museum /Österåkers kommun

I ROSLAGEN

Kulturhistoriska miljöer i Österåker

GABRIELE PRENZLAU-ENANDER MED FLERA

STOCKHOLMS LÄNS MUSEUM
Österåkers kommun

© Stockholms läns museum
och Österåkers kommun
© Författarna, fotograferna
och tecknarna

Text:
Gabriele Prenzlau-Enander
Jonathan Lindström sid 14–41
Kjell Andersson sid 42–50
Sophia Laurin Underlag till
områdena 16–22, 24

Foto, där ej annat uppges:
Anna Ulfstrand

Redaktör:
Gabriele Prenzlau-Enander

Projektledning:
Gabriele Prenzlau-Enander
Inger Bergström

Kartor:
Joakim Schillén, Milan Galiç
Österåkers kommun.
Ur Geografiska sverigedata
Lantmäteriverket.
Medgivande 97.0444

Formgivning:
österling grafisk form

Omslagsbild:
Laggarsvik
Omslag baksida:
Dyvik
Foto: Anna Ulfstrand

Tryck:
Centraltryckeriet Borås

**Denna bok är satt med Minion
och Akzidenz Grotesk samt
tryckt på Munken Lynx 1998.**

ISBN 91-971245-1-6

FÖRORD

Vad är Österåker för dig? En skärgårdskommun med segel, sommar och bad? En förortskommun lagom långt borta från Stockholm för att ha en alldeles egen profil? Många bor i huvudorten Åkersberga och många har bott här eller har släktingar och vänner här. Till Åkersberga flyttar många, när de kommer till Stockholm.

Österåker är allt detta, men också så mycket mer! Skogstrakterna i det inre var bland de första i Uppland som höjde sig ur vattnet efter isens mångtusenåriga tryck. Hit kom människor för att jaga säl och fiska och det har de fortsatt med fram till vår tid. Under bronsåldern fanns här redan rika gårdar med bete på de frodiga havsängarna, på järnåldern kom ytterligare gårdar till, när vattnet drog sig undan alltmer. På medeltiden byggdes kyrkor och ärkebiskopen satte ett lås för Långhundraleden till Uppsala med Tunaborgen. På 15– och 1600–talet byggde adelsmän ståtliga slott och gårdar, ståtligast Rydboholm, där Gustav Wasa troligen föddes. Under 1800–talet odlade man upp allt som gick att odla för att försörja den växande befolkningen. Järnvägen kom till bygden 1901 och så småningom växte det moderna samhället fram.

Det var stor skillnad mellan näringslivet i skärgården och på fastlandet. Österåker består av fyra gamla socknar: Ljusterö, Roslags-Kulla, Österåker och Östra Ryd. De är alla olika till sin karaktär. I skärgården har fiske, jakt och i viss mån sjöfart dominerat, på fastlandet jordbruk, skogsbruk och boskapsskötsel.

Av hela denna historia finns spår kvar i landskapet och bebyggelsen. Det gäller bara att se och förstå vad man ser!

Boken "I Roslagen. Kulturhistoriska miljöer i Österåker" vill hjälpa till att öppna ögonen. Den beskriver Österåkers historia och femtio utvalda miljöer från slott till torp. Alla miljöerna är sevärda och intressanta. De kan vara ett öppet kulturlandskap eller en enstaka byggnad, moderna bostadshus från 60–talet eller ett röse från bronsåldern. Alla har de något att berätta om vår historia.

I kulturminneslagens första paragraf står det: "Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla". Det är vår förhoppning att denna bok skall läsas och användas av alla de som bor i Österåker, alla skärgårdsintresserade och alla tjänstemän, som arbetar med planeringsfrågor, så att vi alla kan dela ansvaret för att skydda och vårda vårt gemensamma kulturarv åt kommande generationer.

Kulturmiljöprogrammet godkändes av kommunfullmäktige i Österåkers kommun 1998-02-16.

Inger Larsson
Ordförande i kultur- och utbildningsnämnden Österåker

Olivia Wigzell
Ordförande i Stiftelsen Stockholms läns museum

Inger Bergström
Kulturintendent

MILSTOLPEN STÅR FEM MIL FRÅN STOCKHOLM UTMED EN REST AV DEN GAMLA HÄRADSVÄGEN. LANDSHÖVDING J.J GYLLENBORG LÄT RESA MILSTOLPEN PÅ 1770-TALET.

INNEHÅLL

Översiktskartor 8
Inledning 10

Från förhistoria till nutid i Österåker

Kobbar i Öster – Åker i väster 15
Från besök till boplats 17
Bronsåldern vid vikar och fjärdar 21
Järnålderns många gårdar 26
Viktig bygd under vikingatid 31
Medeltidens expansion och Tunaborgen 36
Husby – Ingmarsö, en jämförelse mellan byar 42
Adeln skapar säterier 51
Wira bruk 56
Herrgårdar och statare 60
By, gård och odling i äldre tider 62
Kyrkor och missionshus 65
Fiskenäringen i skärgården 69
Skärgårdens fiskarbönder 73
Landsvägar och gästgiverier 77
Sjöfart 80
Ångbåtstrafiken och sommarbebyggelsen 83
Industrier 85
Åkersberga blir centralort 89

Kulturhistoriskt värdefulla miljöer i Österåker

1. Östra Ryd –Rydboholm **96**
2. Skåvsjöholm **100**
3. Svinninge **102**
4. Husby – Johannelund **104**
5. Fredsborg "Falkes" **106**
6. Gottsundaborgen **108**
7. Hagbystugorna **109**
8. Stora Stava **110**
9. Stora Säby **112**
10. Norrö – Säby **114**
11. Åkers kanal – Åkerstorp **115**
12. Kring Österåkers kyrka **118**
13. Smedby **121**
14. Sjökarby – Kvisslingby – Gillmyra –Åby **123**
15. Rösena vid Sjökarby **125**
16. Storängsvägen 12–19 **126**
17. Länsmansvägen **127**
18. Bergaskolan och Kyrkligt centrum **127**
19. Malva- och Vallmovägen **128**
20. Montaget **129**
21. Västra Banvägen **130**
22. Saturnusvägen **131**
23. Tuna gård och borgruin **132**
24. Österskär **134**
25. Margretelund **136**
26. Fornborgen Knaborg **138**
27. Bo – Taborg **139**
28. Torpet Smattran **140**
29. Åsättra by **141**
30. Mora – Västanberg **142**
31. Dyvik **145**
32. Herrhaga **146**
33. Jan Ersgården **147**
34. Roslags-Kulla – Östanå – Mälby **148**
35. Wira bruk **153**
36. Runstenen vid Stavs äng **156**
37. Brudnäs **157**
38. Siarö – Kyrkogårdsön **158**
39. Gärdsvik – Mellansjö – Åsättra **160**
40. Hästede **165**
41. Västra Lagnö **166**
42. Östra Lagnö **168**
43. Mörtsunda **171**
44. Ösby mellangård **172**
45. Laggarsvik **173**
46. Bolby **175**
47. Marum **177**
48. Betelkapellet i Lillström **179**
49. Hummelmora **182**
50. Ingmarsö – Husarö **184**

Källor och litteratur **190**
Ortsregister **193**

KULTURHISTORISKA MILJÖER I ÖSTERÅKER

1 Östra Ryd – Rydboholm
2 Skåvsjöholm
3 Svinninge
25 Margretelund
26 Fornborgen Knaborg
27 Bo – Taborg
28 Torpet Smattran
29 Åsättra by
30 Mora – Västanberg
31 Dyvik
32 Herrhaga
33 Jan Ersgården
34 Roslags-Kulla – Östanå – Mälby
35 Wira bruk
36 Runstenen vid Stavs äng
37 Brudnäs
38 Siarö – Kyrkogårdsön
39 Gärdsvik – Mellansjö – Åsättra
40 Hästede
41 Västra Lagnö
42 Östra Lagnö
43 Mörtsunda
44 Ösby mellangård
45 Laggarsvik
46 Bolby
47 Marum
48 Betelkapellet i Lillstöm
49 Hummelmora
50 Ingmarsö – Husarö

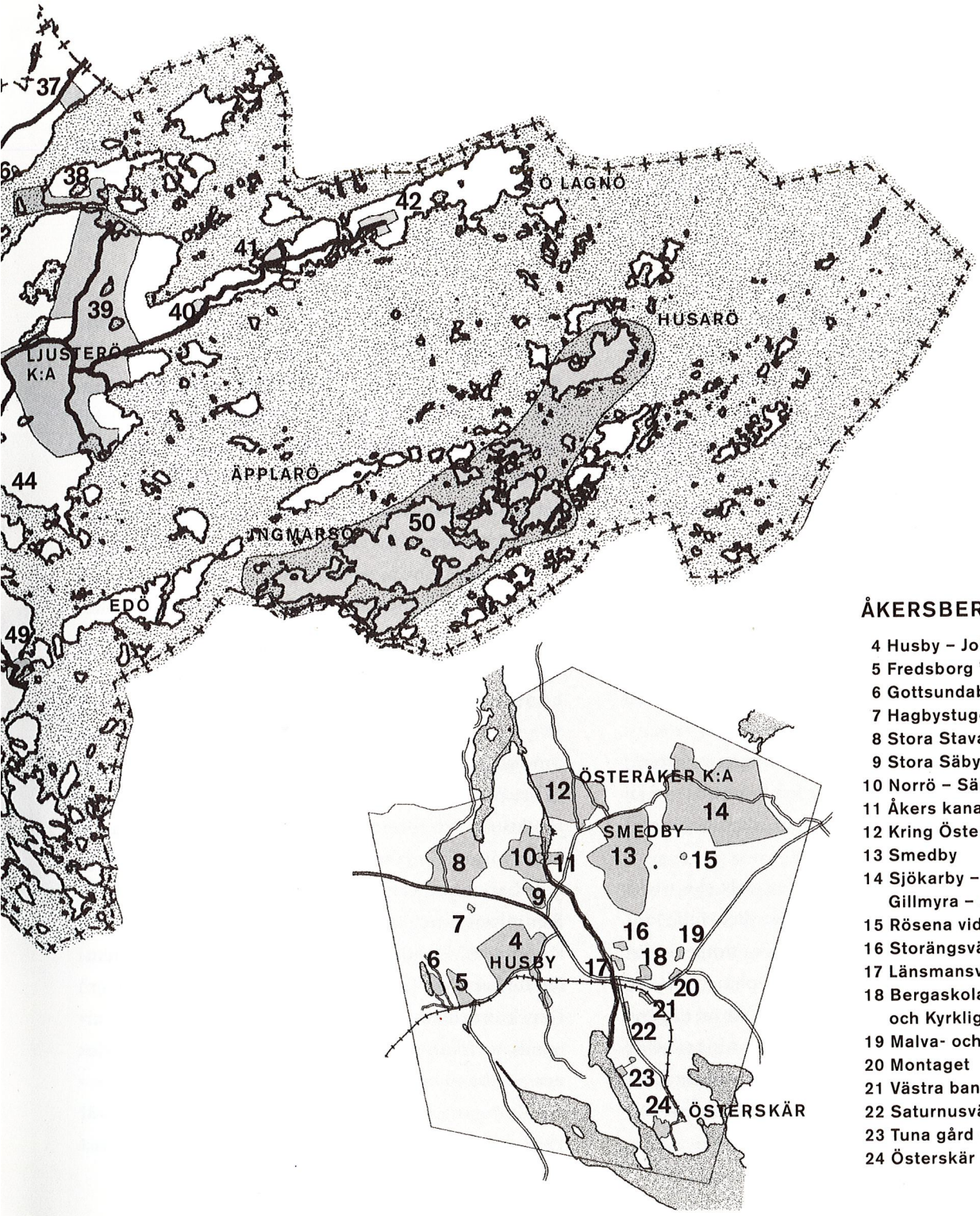

ÅKERSBERGA

4 Husby – Johannelund
5 Fredsborg "Falkes"
6 Gottsundaborgen
7 Hagbystugorna
8 Stora Stava
9 Stora Säby
10 Norrö – Säby
11 Åkers kanal – Åkerstorp
12 Kring Österåkers kyrka
13 Smedby
14 Sjökarby – Kvisslingby – Gillmyra – Åby
15 Rösena vid Sjökarby
16 Storängsvägen 12-19
17 Länsmansvägen
18 Bergaskolan och Kyrkligt centrum
19 Malva- och Vallmovägen
20 Montaget
21 Västra banvägen
22 Saturnusvägen
23 Tuna gård och borgruin
24 Österskär

INLEDNING

"I Roslagen. Kulturhistoriska miljöer i Österåker" har utarbetats under åren 1996-97 på uppdrag av kommunens kultur- och utbildningsnämnd av projektledare och huvudförfattare Gabriele Prenzlau-Enander vid Stockholms läns museum. Den förhistoriska och medeltida delen av den historiska texten har skrivits av Jonathan Lindström. Avsnittet om Husby – Ingmarsö, en jämförelse mellan byar har Kjell Andersson skrivit. Underlagen till beskrivningarna av tätortsområdena numrerade 16 - 22 och 24 har tagits fram av Sophia Laurin. Anna Ulfstrand har varit fotograf. Rapporten är en revidering och komplettering av Kulturminnesvårdsprogrammet för Vaxholms kommun från 1982 skriven av Peter Bratt och Rolf Källman vid Länsstyrelsen i Stockholm samt den otryckta redovisningen av Österåkers kommuns kulturhistoriskt värdefulla områden från 1985 av Peter Bratt vid dåvarande Länsmuseibyrån, Stockholms läns museum.

Syftet med denna bok är att den dels ska väcka intresse hos allmänheten för de många värdefulla kulturmiljöerna i Österåker, dels att den ska fungera som underlag för kommunens bevarandeplanering. De ansvariga politikerna och tjänstemännen får nu tillgång till noggranna beskrivningar och avgränsningar av de kulturhistoriskt värdefulla områdena i kommunen. I det kommunala arbetet är rapporten avsedd att fungera som underlag för:

- översiktlig fysisk planering, främst översiktsplanen
- handläggning av bygglov och detaljplaner
- planering för vård och skydd av de viktigaste kulturmiljöerna

Arbetet med programmet har bedrivits i nära samarbete med kommunen, i första hand kulturkontoret och stadsarkitektkontoret, samt hembygdsföreningarna i Åkersberga och Ljusterö och Wira museum. Kontaktpersoner inom Österåkers kommun har varit kulturintendent Inger Bergström och planarkitekt Margareta Sohlenius.

ARBETSMETOD OCH UNDERLAGSMATERIAL

För att kunna avgränsa kulturhistoriskt värdefulla områden krävs god kunskap om kommunens bebyggelseutveckling och om vad som finns bevarat av äldre strukturer och företeelser i landskapet. Därför har en kulturhistorisk analys genomförts, som i huvudsak bygger på arkivstudier, på litteratur, äldre kartor samt på de fornminnes- och byggnadsinventeringar som gjorts i kommunen. Resultatet av analysen redovisas sammanfattat i kapitlet "Från förhistoria till nutid i Österåker". Den kulturhistoriska analysen handlar i detta sammanhang främst om att lyfta fram och peka ut funktioner, samband och system i tid och rum.

Kommunens fornminnesinventering reviderades år 1978-80, men på skärgårdsöarna blev den p g a tidsbrist

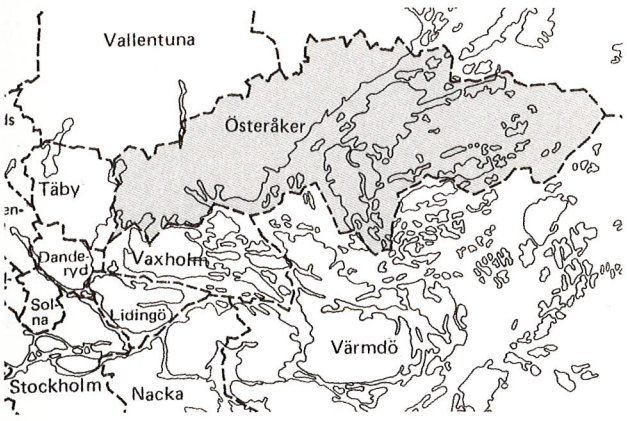

mycket bristfällig. Inventeringen för de kulturhistoriskt intressanta byggnaderna är områdesvis mycket varierande vad gäller ålder, kvalitet och noggrannhet. Den äldsta byggnadsinventeringen på Ljusterö har under 1997 ominventerats. Äldre inventeringar låg till grund för Vaxholmsprogrammet från 1982. Sedan 1984 har flera nya byggnadsinventeringar tillkommit. Trots detta saknas ännu inventeringar av bebyggelsen i nordvästra Österåker och på många av skärgårdens öar varför dessa områden inte finns med. Öar som saknar byggnadsinventeringar är Älgö, Mjölkö, Betsö, Fåglarö, St Timrarön, Vättersö, Äpplarö, Edö, Örsö samt flera mindre öar. Inte heller har tätortsbebyggelsen i Åkersberga inventerats och därför gjordes en snabb besiktning av Åkersberga inom detta arbete varvid vissa områden avgränsades, beskrevs och värderades. Utöver fornminnes- och byggnadsinventeringarna har även en kulturlandskapsinventering som omfattar Ljusterö och delar av fastlandet bildat underlag för programarbetet.

Det är dock inte bara nödvändigt att förnya och förbättra inventeringsmaterialet för att underlätta kulturmiljövårdsarbetet i framtiden utan det är naturligtvis också av stor vikt att öka kunskapen om kommunens historia i allmänhet. Några kunskapsluckor känns särskilt angelägna att fylla. Egnahemsrörelsen under 1900-talets början har sannolikt haft stor betydelse för kommunens bebyggelseutveckling, liksom sommarbebyggelsen i skärgården och utefter fastlandets stränder. Tyvärr vet vi även för lite om hur det moderna Österåker har vuxit fram ur den typiska jordbruksbygd som Österåker var långt fram på 1900-talet. Vi har även dålig kännedom om Åkersbergas framväxt under 1900-talet. En för skärgården typisk liten jordbruksbygd, brukad på traditionellt vis av flera mindre gårdar, finns bevarad på Ljusterö. Är området det sista i Stockholms skärgård?

KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA OMRÅDEN

Målsättningen vid urvalet av kulturhistoriskt värdefulla områden har varit att dessa tillsammans skall ge en god och någorlunda heltäckande bild av hur landskapet och bebyggelsen i kommunen utnyttjats och förändrats genom tiderna. Eller med andra ord, de olika områdena i programmet skall spegla den utveckling, som lett fram till dagens kommun.

Syftet med kulturmiljöprogrammet är som tidigare nämnts att uppmärksamma de värdefulla kulturmiljöerna. Programmet innehåller inte samtliga kulturminnen i kommunen. För vidare information om dessa hänvisas, vad gäller fornlämningarna till ekonomiska kartan och Riksantikvarieämbetets fornminnesregister, samt för bebyggelsen till de byggnadsinventeringar, som finns i Åkersberga bibliotek. Exempel på värdefulla byggnader som ligger som solitärer och inte är medtagna här är stationsbyggnaden i Rydbo, villor i Österskär, Näs gårds ekonomibyggnader, enstaka äldre gårdsbyggnader, sommarhus vid Väsby strand på Ljusterö och stenkällaren vid Kårnäs.

Det är också viktigt att påpeka att programmet är en sektorsredovisning. De kulturhistoriskt värdefulla områdena är avgränsade helt utifrån sitt kulturhistoriska innehåll utan hänsyn till vare sig till andra samhällssektorers intressen eller till förutsättningarna till ett eventuellt bevarande. Kommunen bör besluta om vilka åtgärder som kan vara tillämpliga för att säkerställa ett bevarande.